

*Əlyazması hüququnda*

**MİRNIYAZ MÜRSƏL OĞLU MÜRSƏLOV**

**KİSƏİNİN QİRAƏT SİSTEMİ**

7202.01 – “Fəlsəfi antropologiya”

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKİ – 2013**

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin “İslam elmləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:**

**V.M.Məmmədəliyev**  
akademik

**Rəsmi opponentlər:**

**Nəsrulla Məmmədov**  
filologiya üzrə elmlər doktoru

**Səbinə Nemətzadə**  
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

**Apartıcı təşkilat:**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası  
akademik Z.M.Bünyadov adına  
Şərqşünaslıq İnstitutu

Müdafiə 2013-cü il dekabr ayının 13-də saat 11-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəzdində yaradılmış Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

**Ünvan:** 370001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 8.

Dissertasiya ilə AMEA-nın əsaslı kitabxanasında tanış olmaq olar.

**Ünvan:** Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31.

Avtoreferat “12” noyabr 2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

**Birdəfəlik Dissertasiya**  
**Şurasının elmi katibi,**  
**İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru**

**Z.A.Əbilova**

## İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı:** Məlum olduğu kimi yetmiş il dini ateizmin təbliğ edildiyi sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan xalqı öz milli dəyərlərindən məqsədyönlü şəkildə uzaqlaşdırılmağa və sahib olduğu dini inanclar unudurulmağa çalışılmışdır. Bu illər ərzində insanlar öz inanclarını qorumaq və bunu gələcək nəsillərə öyrətmək məqsədi ilə, bəzən təqib olunmaq bahasına da olsa, din haqqında məlumatı olan şəxslərdən ağızdan-ağıza, şifahi olaraq, bəzən də dini ədəbiyyatların üzünü köçürdərək (əlyazmalar şəklində) öyrənməyə çalışmış, bunun nəticəsində də əksəriyyət etibarilə elmlikdən uzaq, mövhumata əsaslanan inanc şəkilləri ortaya çıxmışdır. Təbii ki, bu digər islam elmlərinə olduğu kimi Qurani-Kərimin təcvidi və qiraəti sahəsində öz mənfi təsirini göstərmişdir. Az sayda insanlar təcvid elmini nəzəri olaraq bilsələr də, onu öz oxunuşlarında praktik olaraq tətbiq edə bilməmələri (məsələn, vəqf)<sup>1</sup> işarəsi olmadığı halda dayanmaq, məd (uzatma)<sup>2</sup> olmadığı halda hərfin uzadılaraq oxunması, istila (hərfin qalınlıq xüsusiyyəti)<sup>3</sup> hərflərinin incə oxunması, sukunlu (saitsiz) hərfin saitle oxunması və sair) və bunu elə bu şəkildə də digərlərinə öyrətmələri qulağa xoş gələn, ancaq təcvid qaydalarından uzaq oxunuş tərzləri meydana gətirmişdir. Halbuki, Quran oxuyarkən bəzi hallarda təcvid qaydalarına dəqiq riayət etmədikdə meydana gələn səhvlər (ləhni-cəli/açıq-aşkar edilən xəta),<sup>4</sup> istəmədən də olsa günah sayılır və ilahi kəlamın həqiqi mənasının təhrifinə gətirib çıxara bilər.<sup>5</sup> Nəzərə alsaq ki, hələ Qurani-Kərim demək olar bütün müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da on səhif qiraətdən yalnız birinə görə, Asim ibn Bəhdələ ibn Əbin-Nucudun qiraət sisteminə uyğun olaraq oxunur, o zaman digər qiraətlərin istər öyrənilmə səviyyəsindən, istərsə də oxunmasından danışmağa belə dəyməz. Belə olan şəraitdə, siyasi və mənəvi müstəqilliyini yeni əldə etmiş ölkəmizdə ümumi olaraq Qurani-Kərimin qiraəti məsələsini xüsusilə isə məşhur qiraət imamlarından biri qəbul edilən Kisainin qiraət sistemini tədqiq etmək olduqca aktual hesab edilə bilər.

Bu gün Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etməsindən iyirmi ildən artıq bir vaxt keçib. Bu illər ərzində ölkə rəhbərliyi respublikanın inkişafı üçün çox işlər görmüşdür. Təmali mərhum ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev tərəfindən

<sup>1</sup> ابي عمرو عثمان بن سعيد الداني الاندلسي. المكتفي في الوقف والابتداء، دراسة وتحقيق يوسف عبد الرحمن المرعشلي، بيروت: مؤسسة الرسالة، 1987، ص.7

<sup>2</sup> İbnu'l-Cezəri, Mukaddimətü'l-Cezəri ve tercümesi. haz. Sadi Çögenli, İstanbul: Bakanlar Media, 2000, s.14.

<sup>3</sup> حامد بن عبد الحميد ابو نوران. قاعدة بغدادية مع زيادات مهمة ومعه المختارة من سلم الوصول، قدم له ابو حاتم اسم القوصي، القاهرة: مكتبة الصحابة، 2005، ص.59

<sup>4</sup> Altıkulaç. Tayyar, Tecvidü'l-Kur'an. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005, s.7.

<sup>5</sup> عيتاني عبد الرحمن. الأخطاء الشائعة في تلاوة القرآن على رواية حفص عن عاصم ابن ابي النجود، بيروت: مؤسسة الريان، 1998، ص.19

qoyulan müstəqil Azərbaycan iqtisadi baxımından dünyanın ən sürətlə inkişaf edən ölkələrindən biridir. Dini toleranlığın hər zaman ölkə siyasətinin prioritet məsələlərindən biri olması bu gün Azərbaycanı hətta inkişaf etmiş Avropa ölkələri üçün nümunəyə çevirmişdir. Ölkə rəhbərliyi xalqın öz mənəvi köklərinə, islami dəyərlərinə qayıtması üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Bunun nəticəsidir ki, sovet hakimiyyəti illərində dağıdılmış məscidlər, dini abidələr bərpa olunur və ya yenidən tikilir, xalqın dini baxımdan maarifləndirilməsi üçün mətbuatda dini-elmi məqalələr nəşr olunur, radio və televiziya da dini mövzularda verilişlər yayımlanır. Başda, tədqiqatları nəinki Azərbaycanda hətta bütün dünyada qaynaq əsərlərdən hesab olunan akademiklərimiz Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyevin müfəssəl tərcüməsi<sup>6</sup> olmaqla, digər bəzi müəlliflər tərəfindən edilmiş Qurani-Kərimin tərcümələri, habelə istər ana dilində, istərsə də müxtəlif dillərdə olsun xeyli dini və elmi ədəbiyyat oxuculara təqdim olunmuşdur. Ancaq bu o demək deyil ki, dini ədəbiyyata olan ehtiyac tam ödənilmişdir. Xüsusilə Qurani-Kərimin qiraəti ilə bağlı ədəbiyyat sahəsində çatışmazlıqlar var. Bu da, adı çəkilən sahədə mütəxəssislərin çox az olmasını və nəticə olaraq hələ də boşluqların mövcud olmasını göstərməkdədir.

İbadət əsnasında Qurani-Kərimin hər hansı surə və ayələrinin məhz ərəbcə, təcvid qaydalarına riayət edərək düzgün oxunmasının vacib olması, bundan başqa Məhəmməd peyğəmbərin öz hədisində “oxunması belə ibadətdir”<sup>7</sup> deyərək buyurması bu ilahi kitabın öyrənilməsini müsəlmanlar üçün müqəddəs vəzifəyə çevirmişdir. Elə ona görə də ölkəmizdəki müsəlman dindarlar böyük həvəslə Qurani-Kərimin təcvidini və qiraətini öyrənməyə səy göstərirlər. Bu gün Azərbaycanda bu iş paytaxtda və bölgələrdə təşkil olunmuş kurslarda, eyni zamanda BDU-nun İlahiyyat fakültəsində və Bakı İslam Universitetində icra edilməkdədir. Artıq ölkəmizdə müəyyən sayda Quran hafizləri (Quranı başdan sona qədər əzbər bilən) gənclər yetişdirilmişdir və bu iş davam etdirilir. Ancaq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi onlar yalnız Qurani-Kərimin qiraətlərindən birini Asim ibn Bəhdələ ibn Əbun-Nucudun qiraət tərzini öyrənirlər, digər qiraətlərdən xəbərsizdirlər.

Tədqiqatımızın məqsədi mövzunun adından da göründüyü kimi “Kisainin qiraət sistemin”ni araşdırmaq olsa da, bütün bu boşluqları nəzərə alıb tədqiqat işində Quran və qiraət sözlərinin lüğəvi və terminoloji mənalardan tutmuş, Quranın nazil olmasına, kitab halında toplanıb istinsaxına (çoxaldılmasına) qədər, qiraət elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsinə, qiraət növlərinə, on qiraət imamı və onların Məhəmməd peyğəmbərə qədər gedib çatan qarelər silsiləsi haqqında məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Bir daha qeyd etmək istərdik ki, bütün bunlar Qurani-Kərimin qiraətlərindən birinə həsr olunmuş bu

<sup>6</sup> Bünyadov Z.M. və Məmmədəliyev V.M. Qurani-kərimin məali. Bakı: Qismət, 2007, 604 s.

<sup>7</sup> السيوطي جلال الدين. الانتقان في علوم القرآن، بيروت: المكتبة الثقافية، 1973، ج:1، ص.105.

tədqiqatın nə qədər aktual bir mövzu olduğuna dəlalət edir və inanırıq ki, bu tədqiqat işi ölkəmizdə bir daha qiraətlər mövzusuna müraciət edən hər kəsə mənbə təşkil edəcəkdir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:** Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi Əbul-Həsən Əli ibn Həməzə ibn Abdullah ibn Bəhmən ibn Firuz əl-Kisai əl-Kufinin qiraət sistemini araşdırmaqdır. Kisainin öz qiraətində tətbiq etdiyi və onu digər qiraət imamlarından fərqləndirən təcvid qaydalarını müəyyənləşdirmək, beləliklə də onun surə əvvəlində və iki surə arasında oxuduğu istiaze vəchlərini təsvir etmək, idgamin hansı növündən istifadə etdiyini və idgəm etdiyi hərfləri təyin edərək onları Qurani-Kərimdən götürülmüş misallar üzərində göstərmək, imalə (fəthə hərəkəsini kəsə hərəkəsinə doğru meyl etdirmə) ilə oxuduğu kəlmələrin növlərini, isqan (“هو” və “هى”) şəxs əvəzliliklərindən əvvəl و، ل، ف، ه hərflərindən biri gələrsə şəxs əvəzliliklərinin əvvəlində olan “ه” hərfinin sakin olaraq oxunması) etdiyi hərfləri təyin etmək, təhqiqlə oxuduğu həməzlərin (yan-yana gələn iki həməzinin iki ayrı hərf kimi oxunması) yerlərini müəyyən etmək, qiraət termini olaraq izafət “ى” yəsi kimi bilinən, isimlərin və fellərin sonunda gələn birinci şəxsin təkində olan bitişən şəxs əvəzliyini hansı metoddan istifadə edərək oxuduğunu təsvir etmək, işmamın (sukundan sonra səssiz bir şəkildə dodaqlarını irəliyə doğru yummaq) hansı növündən istifadə etdiyini və işmam ilə oxuduğu kəlmələrin növlərini müəyyən etmək, Kisaiyə görə fərii məddin növlərinin ayrı-ayrılıqda (həməzə və sukun səbəbi ilə təbii məddin üzərinə edilən əlavə) uzadılma miqdarını, isqat (tələffüzdən düşürmək) etdiyi bəzi kəlmələrdəki həməzləri təyin etmək, eyni zamanda bütün bu qaydalarını tətbiq etməsinin səbəblərini açmaq başlıca məqsəddir. Bundan başqa yuxarıda adları çəkilən təcvid qaydalarını sistemləşdirdikdən sonra onları Qurani-Kərim ən böyük surəsi olan əl-Bəqərə surəsi üzərində praktik olaraq təsvir etmək də tədqiqatın əsas vəzifələrindəndir.

**Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi:** Sovet hakimiyyəti illərində ateizm ideologiyasının yaratdığı çətinliklər nəticəsində Qurani-Kərimin qiraətləri mövzusuna demək olar ki, müraciət olunmurdu. Bu çətinliklərə baxmayaraq akademik V.M.Məmmədaliyev 1985-ci ildə yazdığı “Ümumi ərəb dilçiliyi” və “Bəsrə qrammatika məktəbi”<sup>8</sup> kitablarında ərəb qrammatika məktəblərinin yaranması və onların qurucuları haqqında danışarkən, qiraət məktəbləri və onların nümayəndələri barədə də məlumat vermişdir. Xüsusi ilə Kufə qrammatika məktəbinin qurucusu kimi Kisainin həyat və yaradıcılığı, ərəb dilinin qrammatikasına gətirdiyi yeni qaydalar müəllif tərəfindən geniş araşdırılır, eyni zamanda onun yaşadığı dövrdə Həməzə ibn Həbib əz-Zəyyətdən sonra Kufə qiraət məktəbinə başçılıq etdiyi bildirilir.<sup>9</sup> Qafqaz müsəlmanları idarəsinin sədri, şeyxülislam, tarix

<sup>8</sup> Məmmədaliyev.V.M, Bəsrə qrammatika məktəbi. Bakı: c.m.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1983, s.21-63.

<sup>9</sup> Məmmədaliyev. V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, s.101-108.

elmləri doktoru, professor A.Q.Paşazadə 1988-ci ildə yazmış olduğu “Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi” əsərində Quran qiraətlərinin formalaşması haqqında bilgi vermişdir.<sup>10</sup>

Müstəqillik illərində ölkəmizdə Qurani-Kərimin qiraətləri ilə bağlı bir neçə dissertasiya işi müdafiə olunmuşdur ki, onlardan ikisi xarici ölkə vətəndaşlarına məxsusdur. İlk dəfə 1994-cü ildə Suriya vətəndaşı olan Məhəmməd Müti əl-Hafiz tərəfindən Dəməşq qiraət məktəbi və onun görkəmli nümayəndələri mövzusunda dissertasiya işi müdafiə olunmuşdur.<sup>11</sup> 1997-ci ildə Hüsam əd-Din Məhəmməd Salih Fərfurun müdafiə etdiyi ikinci dissertasiya işində “əl-qiraətüs-səb‘a” (yeddi qiraət) imamlarından üçüncüsü olan Əbu Əmr ibn əl-Əla əl-Bəsrinin qiraət sistemi araşdırılmışdır.<sup>12</sup>

N.Süleymanovaya məxsus olan digər tədqiqat işi yenə Yeddi Qiraət imamlarından beşincisi olan Asim ibn Bəhdələ ibn Əbun-Nucudun qiraət sisteminə həsr olunmuş və bu qiraət üzrə Azərbaycanda təsvid elminə dair yazılmış əsərlər əlyazmalar əsasında tədqiq edilmişdir.<sup>13</sup> 2003-cü ildə N.N.Məmmədov tərəfindən “Qurani-Kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri” mövzusunda digər dissertasiya işi müdafiə olunmuşdur.<sup>14</sup> V.A.Qaradağlının 2005-ci ildə müdafiə etdiyi tədqiqat işində isə Qurani-Kərimin qiraəti və onun linqvistik əsasları, qiraət elminin tarixi və müstəqil Quran elminə çevrilməsi araşdırılır.<sup>15</sup>

**Mövzunun mənbəşünaslıq əsası:** Tədqiqat işinin Quran, qiraət, yeddi hərf (əl-əhrufus-səb‘a) terminlərinin lüğəvi və terminoloji mənalari, eləcə də on qiraət imamı və rəvilərini haqqında məlumat verilən birinci fəslində Sübhü əs-Salehin “əl-Məbahisu fi ulumil-Quran”;<sup>16</sup> Cəlaləddin əs-Suyutinin “əl-İtqan fi ulumil-Quran”;<sup>17</sup> əz-Zərkəşinin “əl-Burhan fi ulumil-Quran”;<sup>18</sup> Mahmud Salim Ubeydatın “Dirasat fi ulumil-Quran”;<sup>19</sup> Məhəmməd Əbu Şəhbənin “əl-Məd-xəlu li dirasatil-Quranil-kərim”;<sup>20</sup> Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf”;<sup>21</sup> İbnul-Cəzərinin

<sup>10</sup> Paşazadə. Allahşükür. Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi. Bakı: İrşad, 1988, s.57-98.

<sup>11</sup> Müti. H.M. Dəməşqdə Qurani-kərim qiraətləri və məşhur qəreləri. Bakı: KDA, 1994, 175 s.

<sup>12</sup> Fərfur. H.M.S. Əbu Amr ibn əl-Əla əl-Bəsrinin qiraət sistemi. Bakı: KDA, 1997, 17 s.

<sup>13</sup> Süleymanova. N. XIX əsrdə Azərbaycanda Asim qiraəti üzrə təsvid elmi (əlyazmalar əsasında). Bakı: 2007, 191 s.

<sup>14</sup> Məmmədov. N. Qurani-Kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2004, 200 s.

<sup>15</sup> Qaradağlı. V. Qurani-Kərimin qiraəti və onun linqvistik əsasları. Bakı: 2005, 148 s.

<sup>16</sup> الصالح صبحي. مباحث في علوم القرآن، بيروت: دار العلم، 1969، 388 ص.

<sup>17</sup> السيوطي جلال الدين. الاتقان في علوم القرآن، بيروت: المكتبة الثقافية، 1973، 2 ج.

<sup>18</sup> الزركشي أبو عبد الله محمد بن بهادر بن عبد الله. البرهان في علوم القرآن، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة: دار إحياء الكتب العربية، 1957، 536 ص.

<sup>19</sup> عبيدات محمود سالم. دراسات في علوم القرآن، عمان: دار عماد للنشر والتوزيع، 1990، 2 ج.

<sup>20</sup> أبو شهية محمد. المدخل لدراسة القرآن الكريم، القاهرة: مكتبة السنة، 1992، 496 ص.

<sup>21</sup> الزمخشري أبو القاسم جلال الله محمود بن عمر. الكشاف عن حقائق التنزيل وعلوم الأقاويل في وجوه التلويل، بيروت، 1987، 3 ج.

“Müncidul-muqriin və mürşidut-tabiin”<sup>22</sup> və “ən-Nəşr fil-qiraətil-aşr”<sup>23</sup> Mənaul-Qəttanın “Məbahis fi ulumil-Quran”<sup>24</sup> Əbu Şamənin “əl-Mürşidul-vəciz”<sup>25</sup> Qurtubinin “əl-Camiu li əhkamil-Quran”<sup>26</sup> İbn Ətiyyənin “Müqəddimətanı fi ulumil-Quran”<sup>27</sup> Rafiinin “İcazul-Quran vəl-bəlağətun-nəbəviyyə”<sup>28</sup> Muhaysinin “əl-Qiraət və əsəruhə fi ulumil-ərəbiyyə”<sup>29</sup> Məkki ibn Əbi Talibin “əl-İbanə an məanil-qiraat”<sup>30</sup> Hindinin “Kənzül-ummāl fi sünənil-əqvali vəl-əf’al”<sup>31</sup> Əbdülfəttah Paluvinin “Zubdətul-irfān”<sup>32</sup> adlı birinci dərəcəli əsərlərindən başqa İbn Mənzurun “Lisanul-ərəb”<sup>33</sup> və X.K.Baranovun “Arabsko-russkiy slovar”<sup>34</sup> adlı əsərləri kimi lüğətlərdən də istifadə edilmiş və habelə müasir türk müəlliflərindən İsmail Cerrahoğlu, İsmail Karaçamın,<sup>36</sup> Muhsin Demircinin,<sup>37</sup> Sadreddin Gümüşün<sup>38</sup> və Abdurrahman Çetinin<sup>39</sup> mövzuyla birbaşa əlaqəli olan kitablarına müraciət edilmişdir.

Kisainin həyatı, əsərləri, müəllimləri, tələbələri, qiraət elmindəki yeri, ortaya qoyduğu qiraətinin istinadları və əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumat verilən ikinci fəsildə isə əsasən yuxarıda adı çəkilən qaynaqlardan bir qismi ilə Daninin “ət-Təysir fil-qiraətis-səb’a”<sup>40</sup>, Məhəmməd Hadinin “ət-Təhmīd”<sup>41</sup> İbn

<sup>22</sup> ابن الجزري. منجد المقرئين ومرشد الطالبين، بيروت: دار الكتب العلمية، 1980، 79 ص.  
<sup>23</sup> ابن الجزري. النشر في القراءات العشر، تصحيح: علي محمد الضباع، بيروت: دار الكتب العلمية، [ت.ي.]، 2 ج.  
<sup>24</sup> مناع القطان. مباحث في علوم القرآن، بيروت: مؤسسة الرسالة، 1981، 400 ص.  
<sup>25</sup> أبو شامة المقديسي. المرشد الوجيز إلى علوم تتعلق بالكتاب العزيز، بيروت: دار صادر، 1975، 288 ص.  
<sup>26</sup> القرطبي محمد بن أحمد الأنصاري. الجامع لأحكام القرآن، القاهرة: دار القلم، 1966، 20 ج.  
<sup>27</sup> ابن عثية. مقدمات في علوم القرآن، القاهرة: مكتبة الخانجي، 1954، 300 ص.  
<sup>28</sup> الرافي مصطفى صادق. اعجاز القرآن و البلاغة النبوية، بيروت: دار الكتاب العربي، 1973، 350 ص.  
<sup>29</sup> محيسن محمد سالم. القراءات و اثرها في علوم العربية، القاهرة: مكتبة الكلية الازهرية، 1984، 2 ج.  
<sup>30</sup> مكي بن ابي طالب القيسي. الاية عن معان القراءات، دمشق: دار المأمون، 1979، 110 ص.  
<sup>31</sup> الهندي علاء الدين المتقي. كنز العمال في سنن الاقوال و الافعال، بيروت: مؤسسة الرسالة، 1979، 15 ج.  
<sup>32</sup> البالوي عبد الفتاح. زبدة العرفان، استانبول، [ت.ي.]، 268 ص.  
<sup>33</sup> ابن منظور. لسان العرب، بيروت: دار صادر، 1955، 15 ج.

<sup>34</sup> Баранов. X.K. Арабско-русский словарь. Москва, 1996, 2 т.

<sup>35</sup> Cerrahoğlu. İsmail. Tefsir usulü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, 352 s.

<sup>36</sup> Karaçam. İsmail. Kıraat ilminin Kur'an tefsirindeki yeri ve mütevatır kıraatların yorum farklılıklarına etkisi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1996, 242 s.; Karaçam. İsmail. Kur'an-i kerim'in nüzulü ve kıraatı: Kur'an-ı kerim'in indiği yedi harf ve okunduğu yedi kıraat. Konya: Nedve Yayınları, 1974, 431 s.

<sup>37</sup> Demirci. Muhsin. Kur'an müteşabihleri üzerine. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996, 200 s.; Demirci. Muhsin. Kur'an tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997, 261 s.

<sup>38</sup> Gümüş. Sadreddin. Kur'an tefsirinin kaynakları. İstanbul: Kayhan Yayınevi, 1990, 160 s.

<sup>39</sup> Çetin. Abdurrahman. Kur'an-i kerim'in indirildiği yedi harf ve kıraatlar: oryantalistlerin görüşleri. haz: Hüseyin Kader, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, 454 s.

<sup>40</sup> ابي عمرو الداني. التيسير في القراءات السبع، تصحيح: أوتو برتزل، استانبول: مطبعة النولة، 1930، 228 ص.

<sup>41</sup> محمد هادى معرفة. التمهيد في علوم القرآن، قم: ياران، 1425، ج.

Mihran ən-Nisaburinin “əl-Ğayətu fil-qiraatil-aşr”;<sup>42</sup> İbn Haləveyhin “İrəbul-qiraatis-səb`a”;<sup>43</sup> İbn Mücahidin “əl-Qiraətus-səb`a”;<sup>44</sup> Zərqaninin “Mənahilul-irfan”;<sup>45</sup> Şövqi Zeyfin “əl-Mədarisun-nəhviyyə”;<sup>46</sup> İbnun-Nədimin “əl-Fihrist”;<sup>47</sup> İbnul-Ənbarinin “Nuzhatul-əlibba”;<sup>48</sup> Yaqut əl-Həməvinin “Mucəmul-udəba”;<sup>49</sup> Ziriklinin “əl-Əlam”;<sup>50</sup> əl-Qiftinin “İnbahur-ruvəh”;<sup>51</sup> Taşköprülüzadənin “Mif-təhus-səadə”;<sup>52</sup> əd-Davudinin “Təbəqatul-müfəssirin”;<sup>53</sup> İbnul-Cəzərinin “Ğayə-tun-nihəyə fi tabaqatil-qurra”;<sup>54</sup> Əhməd Mahmud Abdussəminin “Qiraətul-Kisai”;<sup>55</sup> əl-Qeysin “Kitəbul-kəşf an vucuhil-qiraətis-səb` və iləllihə və hicəcihə”;<sup>56</sup> Məhəmməd Məkkinin “Nihəyətul-qavilil-müfid fi ilmit-təcvid”;<sup>57</sup> kimi ərəbcə qaynaqlardan və Vəsim Məmmədəliyevin “Ərəb dilçiliyi”;<sup>58</sup> Necati Tetikin “Başlangıçtan IX. əsra kədər kıraat ilminin talimi”;<sup>59</sup> Ali Osman Yüksəlin “İbn Cezəri və tayyibətü'n-neşr”<sup>60</sup> adlı digər dillərdəki ədəbiyyatdan istifadə edilməklə birlikdə müxtəlif hədis və təfsir külliyyatlarına da müraciət edilmişdir.

Qurani-kərimin ən böyük surəsi olan əl-Bəqərə surəsinin Kisainin qiraət sisteminə görə təhlilini əhatə edən üçüncü fəsil isə ikinci fəslin “Kisai qiraətinin əsas xüsusiyyətləri” adlı bölümündə istifadə edilən İbn

42 ابن مهران ابو بكر احمد بن الحسين النيسابوري. الغاية في القراءات العشر، تحقيق: محمد غياث الجنيز، الرياض: دار الشواف، 1990، ص 503.

43 ابن خالويه ابي عبد الله الحسين بن احمد. اعراب القراءات السبع و عللها، القاهرة: مكتبة الخانجي، 1992، ج 2.

44 ابن مجاهد ابو بكر احمد بن موسى التميمي. السبعة في القراءات، تحقيق: شوقي ضيف، القاهرة: دار المعارف، 1980، ص 786.

45 الزرقاني محمد عبد العظيم. مناهل العرفان في علوم القرآن، القاهرة: دار إحياء الكتب العربية، 1943، ج 2.

46 شوقي ضيف. المدارس النحوية، القاهرة: دار المعارف، 1968، ص 372.

47 ابن النديم. الفهرست، القاهرة: مطبعة الاستقامة، [ت.ي.]، ص 542.

48 ابن الانباري ابو البركات. نزهة الألباء في طبقات الأدباء، تحقيق: محمد أبي الفضل إبراهيم، القاهرة: دار نهضة ص. مصر، 1967/480.

49 ياقوت الحموي. معجم الادباء، بيروت: بيروت: دار صادر، 1957، ص 60.

50 الزركلي الدمشقي. كتاب الاعلام، بيروت: دار العلم، 1969، ج 11.

51 القفطي جمال الدين ابي الحسن علي بن يوسف. انباه الرواة على انباه النجاة، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة: دار الفكر العربي، 1986، ج 4.

52 طاش كبري زاده أحمد بن مصطفى. مفتاح السعادة ومصباح السيادة، القاهرة: دار الكتب الحديثة، 1968، ج 3.

53 الداودي محمد بن علي. طبقات المفسرين، تحقيق: علي محمد عمر، القاهرة: مكتبة وهبة، 1972، ج 2.

54 ابن الجزري. غاية النهاية في طبقات القراء، القاهرة: 1932-33، ج 2.

55 احمد محمود عبد السمیع الشافعی الحقیق. قراءة الكسائي من القراءات العشر المتواترة، بيروت، 2002، ص 216.

56 مكي بن أبي طالب القيسي. كتاب الكشف عن وجوه القراءات السبع و عللها و حججها، بيروت، 1998، ج 2.

57 محمد مكي. نهاية القول المفيد في علم التجويد، القاهرة، 1349، ص 336.

58 Məmmədəliyev. V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, 285 s.

59 Tetik. Necati. Başlangıçtan IX. əsra kədər kıraat ilminin talimi. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990, 224 s.

60 Yüksel. Ali Osman. İbn Cezəri və tayyibətü'n-neşr. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1996, 461 s.

Haləveyhin “İ`rabul-qiraatis-səb`a”;<sup>61</sup> İbn Mücahidin “əl-Qiraətus-səb`a”;<sup>62</sup> Əhməd Mahmud Abdussəminin “Qiraətul-Kisai”;<sup>63</sup> əl-Qeysinın “Kitəbul-kəşf an vucuhil-qiraətis-səb` və iləllihə və hicəcihə”<sup>64</sup> vs. kimi qaynaqlara istinadən hazırlanmışdır.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi:** Azərbaycanda istər ərəbşünaslıq, istərsə də ilahiyyat sahəsində ilk dəfə olaraq tədqiq olunmasıdır. Burada mövzunun işlənməsinə zəmin yaratmaq məqsədi ilə Quran və qiraət sözlərinin lüğəvi və terminoloji mənalari, Qurani-Kərimin Məhəmməd peyğəmbərə qədərki və ona nazil olma mərhələləri, səhihliyi və sənədləri baxımından qiraətlərin növləri, qiraətlərin meydana gəlməsinə səbəb olan “əl-Əhrufus-Səba” Yeddi Hərf məsələsi və Yeddi Hərf ilə Yeddi Qiraət arasındakı əlaqə araşdırılır. Bundan başqa Qurani-Kərimin ilk dəfə olaraq I Rəşidi xəlifəsi Əbu Bəkr dövründə kitab halına salınması, qiraət elminin tarixi, on qiraət imamının və hər birinin iki rəvisi olmaq surəti ilə onların həyatları və peyğəmbərə qədər gedib çıxan qərelər silsiləsi mənbələr əsasında tədqiq edilir. Bütün bunlardan sonra Kisai qiraətinin xüsusiyyətləri üzə çıxarılır, onun tətbiq etdiyi təcvid qaydaları Qurani-Kərimdən götürülmüş misallar üzərində təsvir edilir.

**Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti:** Bütün qiraət imamlarının, o cümlədən, Kisainin qiraəti Məhəmməd peyğəmbərin Qurani oxuma tərzinə əsaslanır. Onların öz qiraətlərində tətbiq etdikləri təcvid qaydaları Qurani-Kərimin kəlmələrini peyğəmbərdən öyrəniləndiyi kimi oxumağı təmin etməyə xidmət edir. Bütün islam elmlərinin, eyni zamanda islam hüququnun mənbəyi Qurani-Kərimdir. İslam hüququnda şəri qaydalar qiraətlər əsasında meydana gəlir. Bu mənada bu tədqiqat işindən elmi tədqiqatlarda və şəri hökmlərin çıxarılmasında istifadə oluna bilər.

Bundan başqa, tədqiqat işindən universitetlərin şərqşünaslıq və ilahiyyat fakültələrində “Ərəb dilinin nəzəri kursu” və “Qurani-Kərimin təcvidi və qiraəti” fənlərinin tədrisində, Quran kurslarında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatda nəzəri planda Kisainin qiraət sistemi tam şəkildə araşdırılır və onun tətbiq etdiyi təcvid qaydaları kəlmələrin oxunuşunu asanlaşdırmaq məqsədi daşdığı sübut olunur.

**Tədqiqatın aprobasiyası.** Mirniyaz Mürsəl oğlu Mürsəlovun dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin İslam elmləri kafedrasında hazırlanmış, geniş müzakirə olunaraq, müdafiəyə layiq görülmüşdür. Dissertasiyanın əsas müddəaları BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsində, BDU-nun «Dil və ədəbiyyat» jurnalında, Türkiyə (Sivas) Cumhuriyet Üniver-

<sup>61</sup> ابن خالويه ابي عبد الله الحسين بن احمد. اعراب القراءات السبع و عللها ، القاهرة: مكتبة الخانجي، 1992، ج 2.

<sup>62</sup> ابن مجاهد ابو بكر احمد بن موسى التميمي. السبعة في القراءات، تحقيق: شوقي ضيف، القاهرة: دار المعارف، 1980، ص 786.

<sup>63</sup> احمد محمود عبد السمیع الشافعی الحفیان. قراءة الكسائي من القراءات العشر المتواترة، بيروت، 2002، ص 216.

<sup>64</sup> مكي بن أبي طالب القيسي. كتاب الكشف عن وجوه القراءات السبع و عللها و حججها، بيروت، 1998، ج 2.

sitesi İlahiyat fakültəsi dergisində, eləcə də Azərbaycan Dillər Universitetinin təşkil etdiyi Mədəniyyətlərarası Dialoq: Linqvistik, Pedaqoji və Ədəbi Aspektlər Beynəlxalq Elmi Konfransının və Akademik Vasim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünəşliğin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materiallarında nəşr olunmuşdur.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Mövzunu tam əhatə etmək üçün müəllif dissertasiyanı giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından təşkil etmişdir.

## DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Mirniyaz Mürsəl oğlu Mürsəlov tərəfindən hazırlanan dissertasiya işinin giriş qisminə mövzunun aktuallığı və tədqiqatın yeniliyi bütün təfərrüatı ilə əsaslandırılmışdır. Tədqiqat işinin əsas məqsədi mövzunun adından da göründüyü kimi “Kisainin qiraət sistemin”nin araşdırılması olsa da, mövzuyla bağlı mövcud boşluqlar nəzərə alınaraq girişdə Quran və qiraət sözlərinin lüğəvi və terminoloji mənalarından tutmuş, Quranın nazil olmasına, kitab halında toplanıb çoxaldılmasına qədər, qiraət elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsinə, qiraət növlərinə, on qiraət imamı və onların Məhəmməd peyğəmbərə qədər gedib çatan qarelər silsiləsinə dair məlumat verilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Bir sözlə dissertasiya işinin giriş hissəsində işin obyektı göstərilərək məqsəd və vəzifələr təyin edilir, onun mənbə və qaynaqları müəyyənləşdirilir, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi araşdırılır, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır və dissertasiyanın aprobeiası, quruluşu şərh olunur.

Dissertasiya işinin I fəslı “Qiraət və yeddi hərf məsələsi” adlanır. Bu fəslin “Quran və qiraət” adlı I bölümündə “Quran” və “qiraət” məfhumlarının hərfi və terminoloji mənaları haqqında məlumat verilmiş, Quranın nazil olma mərhələləri təsnif edilmişdir. İslam alimlərinin əksəriyyətinin fikrincə Quranın nazil olması üç mərhələdə həyata keçmişdir.<sup>65</sup> Birinci mərhələdə Quran cəm halında Lövhiməhfuzə endirilmişdir ki, bu da əl-Vaqiə surəsinin 77-79-cu ayələrində açıqlanmışdır. Ancaq bəzi alimlər bu ayələrdə Quranın Lövhiməhfuzə endirilməsinin deyil, Lövhiməhfuzdə mövcud olmasının bildirildiyini qeyd etmişdir.<sup>66</sup> Qurani-Kərim ikinci mərhələdə yenə də cəm halında Lövhiməhfuzdən dünya səmasındakı Beytül-izzə deyilən bir yerə endirilmişdir. Bu barədə Allah-Təala əd-Duxan surəsinin 3-cü ayəsində, əl-Qədr surəsinin 1-ci ayəsində və əl-Bəqərə surəsinin 185-ci ayəsində buyurur. Hər üç ayədə də onun Ramazan ayındakı gecələrdən biri olan və Allah-Təalanın mübarək olaraq adlandırdığı Qədr gecəsində endirildiyi bildirilir. Üçüncü mərhələdə isə artıq Quran mücərrəd aləmdən

<sup>65</sup> 89-93. ص. 1990، دار عماد للنشر والتوزيع، عمان: دراسات في علوم القرآن، عبيدات محمود سالم.

<sup>66</sup> أبو جعفر ابن جرير محمد بن جرير بن يزيد طبري. جامع البيان في تفسير القرآن، بيروت: دار الفكر، 1984، ص. 47.

müşəxxəs aləmə keçməyə başlamış beləliklə də dünya səmasındakı Beytül-izzədən Cəbrayıl adlı mələyin vasitəsi ilə Məhəmməd peyğəmbərin qəlbinə təxminən iyirmi üç il ərzində, yəni hissə-hissə endirilmişdir.

Bu bölmədə vəhy məfhumunun ifadə etdiyi mənalara toxunulmuş, onun yığcam və geniş tərifinə yer verilmişdir. Yığcam tərifinə görə vəhy “Allah-Təalanın peyğəmbərləri vasitəsi ilə insanlara göndərdiyi ilahi əmr” şəklində ifadə edilmişdir.<sup>67</sup> Daha geniş bir tərifə əsasən isə “vəhy – Uca Yaradanın ümumi olaraq varlıqlara hərəkət tərzlərini bildirməsi, xüsusi olaraq insanlara çatdırmaq istədiyi ilahi əmr və qadağaların, xəbərlərin hamısını vasitəli və vasitəsiz bir tərzdə gizli və sürətli bir yolla peyğəmbərlərinə çatdırmasıdır”.

Yenə bu bölmədə Quran haqqındakı iki mübahisəli məsələyə də aydınlıq gətirilmişdir. Klassik qaynaqlara istinadən sübut edilmişdir ki, ilk nazil olan ayələrin əl-Ələq surəsinin ilk beş ayəsi olduğu haqda alimlərin çoxu həmfikirdir. Ancaq son ayənin hansı ayə olması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzilərinə görə bu əl-Bəqərə surəsinin 281-ci ayəsi, bəzilərinə görə əl-Maidə surəsinin 3-cü ayəsi, bəzilərinə görə ən-Nisa surəsinin 176 və ya ən-Nəsr surəsinin 3-cü ayəsidir. Eyni şəkildə Qurani-Kərimin neçə il ərzində nazil olması haqqında bir neçə görüş vardır. Bu barədə ittifafın yaranmasının əsas səbəbi isə Məhəmməd peyğəmbərin nübüvvətdən sonra Məkkədə neçə il yaşamasından qaynaqlanır. Bəziləri bu müddətin on, bəziləri on üç, bəziləri də on beş il olduğunu deyirlər. Ancaq bəzi mühəqqiqlər Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədə on iki il beş ay on üç gün, Mədinədə isə doqquz il, doqquz ay doqquz gün yaşadığını qeyd edirlər.<sup>68</sup> Bu görüş Məhəmməd peyğəmbərin nübüvvətindən sonra Məkkədə on üç, Mədinədə isə on il yaşadığı və beləliklə Quranın 23 il ərzində nazil olduğunu irəli surənlərin görüşünə daha yaxındır.

Qiraət termininə “Quran kəlmələrinin necə oxunması və ravilərin rəvayətləri əsasında bu kəlmələrin fərqli oxunuş qaydaları” və “məd, qəsr, hərəkə, sü-kun, nöqtə və e’rab kimi eyni kəlmə üzərində meydana gələn dəyişiklik” şəklində iki fərqli tərif verilən bu bölmədə qiraətlər həm səhihliyi, həm də sənədləri baxımından təsnif edilmişdir. Buna görə qiraətlər səhih və səhih olmayan şəklində iki qismə ayrılır. Səhih qiraətlər, səhih və müttəsil bir sənədlə Məhəmməd peyğəmbərə qədər gedib çatan, bir cəhətdən də olsa ərəb dili qrammatikasına və kitabət baxımından Osman müşəflərinə uyğun olan qiraətlərə deyilir.<sup>69</sup> Səhih olmayan qiraətlər isə səhih qiraətlərin hər hansı bir şərtinə uyğun olmayan qiraətlərə deyilir.

<sup>67</sup> Demirci. Muhsin. Kur’ân tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997, s.53; Tefsir usulü ve tarihi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1998, s.27.

<sup>68</sup> الزرقاني محمد عبد العظيم. مناهل العرفان في علوم القرآن، القاهرة: دار إحياء الكتب العربية، 1943، ج.1، ص.44.

<sup>69</sup> محمد هادي معرفة . التمهيد في علوم القرآن، قم : ياران ، 1425، ص.197؛ الزرقاني محمد عبد العظيم. مناهل العرفان في علوم القرآن، القاهرة: دار إحياء الكتب العربية، 1943، ج.1، ص.418.

Sənədlərinin səhihliyi baxımından qiraətlərin növlərinə gəldikdə bunlar altı qismə ayrılır. Bunlardan “mütəvatir” qiraətlər bütün fərdlərinin yalan söyləməsi əqli cəhətdən mümkün olmayan bir cəmiyyətin, eyni xüsusiyyətlərə malik başqa bir cəmiyyətdən müttəsil bir sənədlə nəql etdiyi, bundan başqa səhih qiraətin digər iki şərtinə də uyğun olan qiraətlərdir.<sup>70</sup> Yeddi qiraət imamının nəql etdiyi və “qiraəti-səb‘a” adlandırılan yeddi qiraət mütəvatir qiraətdir.<sup>71</sup> “Məşhur” qiraətlər sənədi səhih olub, ərəb dili qrammatikasına və Osman müşəflərinin yazısına uyğun gələn, ancaq mütəvatir dərəcəsinə çatmayan, bununla yanaşı qiraət imamları arasında məşhur olan qiraətlərə deyilir. Əbu Cəfər, Yaqub və Xələfin qiraətlərinin məşhur qiraətlər olduğu qəbul edilir. İbnul-Cəzəri bu üç qiraəti də yeddi mütəvatir qiraətə əlavə edərək qiraətlərin sayını “qiraəti-aşərə” yəni 10-a çatdırmışdır. “Ahad” qiraətlər sənədi səhih olan, ancaq yazısı Osman müşəflərinə və ya ərəb dili qrammatikasına uyğun olmayan, yaxud da qeyd olunan şöhrətə çatmayan qiraətlərdir.<sup>72</sup> “Şaz” qiraətlər sənədi səhih olmayan, mütəvatir qiraətin üç şərtinə və yaxud bu şərtlərdən hər hansı birinə uyğun olmayan qiraətlərdir. Heç bir əsası olmayan və əsilsiz olaraq bir kimsəyə nisbət edilən qiraətlərə mövzu qiraətlər deyilir. “Müdrəc” qiraətlər isə təfsir məqsədi ilə ayələrə edilən əlavələrə deyilir. Bu növ qiraətlər ayələri izah etmək və açıqlamaq üçün səhabələrin yazdığı qeydlərdir. Onlar yazmış olduqları qeydlərlə ayələri qarışdırmayacaqlarından əmin olduqları üçün bunu öz müşəflərinə yazmaqdan çəkinməmişlər. Ancaq daha sonra bu əlavələr onları yazan səhabələrə məxsus qiraətlər hesab edilmişdir.<sup>73</sup>

I fəslin 2-ci bölümü Quranın yeddi hərf üzrə nazil olması məsələsinin izahına ayrılmışdır. Qənaətimizcə Quranın qiraəti ilə bağlı müxtəlif mövzular içərisində ən çox “əl-əhrufus-səb‘a” yəni, “yeddi hərf” məsələsinə dair ixtilafli fikirlər irəli sürülmüşdür. Demək olar ki, İslam elmlərinin bütün sahələrindəki alimlər bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini söyləmiş, lakin fikir birliyinə nail ola bilməmişlər. Bəzi mənbələr irəli sürülən bu görüşlərin sayının otuz beşə, bəziləri də qırxa qədər çatdığını bildirir.<sup>74</sup> O da qeyd edilməlidir ki, bu görüşlərin heç də hamısı qüvvətli mülahizələr deyil, içərisində zəif olanları da vardır.

Bu bölümə əl-Əhrufus-səb‘a məfhumunun hərfi mənası izah edildikdən sonra onun terminoloji mənasının geniş şərhı verilmişdir. Beləki Əbu Ubeyd əl-Qasım ibn Səllam (ö. 938), Əbu Xatim Səhl ibn Məhəmməd əs-Sicistani (ö. 868), Əhməd ibn Yəhya ibn Sə‘ləb (ö. 903), Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzhəri (ö. 980), İbn Ətiyyə (ö. 993), Qazi Əbu Bəkr ibn Tayyib (ö. 1012) və əl-Beyhəqi (ö. 1065) kimi alimlərə görə yeddi

<sup>70</sup> ابن الجزري. منجد المقرئين ومرشد الطالبين، بيروت: دار الكتب العلمية، 1980، ص. 16.

<sup>71</sup> السيوطي جلال الدين. الاتقان في علوم القرآن، بيروت: المكتبة الثقافية، 1973، ج. 1، ص. 77.

<sup>72</sup> مناع القطان. مباحث في علوم القرآن، بيروت: مؤسسة الرسالة، 1981، ص. 178.

<sup>73</sup> السيوطي جلال الدين. الاتقان في علوم القرآن، بيروت: المكتبة الثقافية، 1973، ج. 1، ص. 79.

<sup>74</sup> السيوطي جلال الدين. الاتقان في علوم القرآن، بيروت: المكتبة الثقافية، 1973، ج. 1، ص. 131.

hərf ərəb qəbilələrinin yeddisinin ləhcəsidir.<sup>75</sup> Ancaq adlarını çəkdiyimiz bu alimlər yeddi qəbilənin hansı qəbilələr olması haqqında eyni fikrə gələ bilməmişlər. Başqa bir tərəfdən də bu fikir Quranın yeddi hərf üzrə nazil olmasının hikmətlərindən hesab edilən asanlaşdırmaq prinsipi ilə təzad təşkil edir. Çünki, belə olan halda yeddi qəbilə Quranı öz ləhcəsi ilə oxumalı, yerdə qalan qəbilələr də onların ləhcəsi ilə oxumaq məcburiyyətində qalmalıdır.

İkinci fikrə görə yeddi hərf dedikdə, eyni mənalı müxtəlif kəlmələrin, yəni sinonim sözlərin bir-birinin yerinə qoyularaq oxunması nəzərdə tutulmuşdur. Çoxlu tərəfdarı olan bu fikri müdafiə edənlər arasında Abdullah ibn Vəhb (ö. 812), Süfyan ibn Uyeynə (ö. 813), Təbəri (ö. 922), Əhməd ibn Məhəmməd ət-Təhavi (ö. 933) kimi alimlərin adı çəkilir.<sup>76</sup>

Üçüncü qrup alimlərin fikrincə yeddi hərf deyildikdə, asanlıq, genişlik və çoxluq nəzərdə tutulur. Qazi İyad (ö. 1149), Qasimi (ö. 1914) və Rafii (ö. 1937) kimi alimlər bu fikri müdafiə edənlərdəndir. Bu görüşə görə hədisdə “əs-səb`a” sözü ilə müəyyən bir say nəzərdə tutulmamışdır. İbn Mənzur (ö.1311) yeddi, yetmiş və yeddi yüz rəqəmlərinin istər Quranda, istər peyğəmbərdən nəql olunan hədislərdə, istərsə də ərəblər arasında çoxluğu bildirmək məqsədi ilə işlədildiyini qeyd etmişdir.

Başqa bir görüşə görə yeddi hərf yeddi oxunuş tərzidir. Bu fikri də müdafiə edən alimlər çoxdur. Onlardan İbn Quteybə, Əbul-Fəzl ər-Razi, əl-Qazi ibn ət-Tayyib, Məkki ibn Əbu Talib, Əbu Əmr əd-Dani, İbnul-Cəzəri, Əbdüləziz əz-Zərqani, Sübhü əs-Salih, Əbdüssabur Şahin kimi alimlərin adlarını çəkmək olar.<sup>77</sup> Bu alimlər özlərindən bəzi xüsusi müəyyən edərək yeddi oxunuş tərzini sübut etməyə çalışmışlar. Ancaq bunlar da bu yeddi oxunuş tərzinin hansı məsələlərə aid edilməsində fikir birliyinə nail ola bilməyiblər.

Onu da qeyd edək ki, adları çəkilən alimlər arasında yeddi oxunuş tərzini ilk müəyyən edən alim İbn Quteybədir. Sonradan həmin alimlərdən bəziləri onun görüşlərindən istifadə edərək müəyyən etdikləri yeddi oxunuş tərzini verməyə çalışmışdır. Əbul-Fəzl ər-Razi isə İbn Quteybənin üç görüşünü alaraq ona dörd yeni oxunuş tərzini əlavə etmişdir. Bu fikri ilk irəli sürən İbn Quteybənin “Təvilu müşkilil-Quran” adlı əsərində müəyyən etdiyi yeddi oxunuş tərzini belədir: Hərəkəsi dəyişən, mənası və forması dəyişməyən tərz; hərəkəsi və mənası dəyişən, forması dəyişməyən tərz; hərfləri və forması dəyişən, lakin mənası dəyişməyən tərz; kəlmənin həm formasının, həm də mənasının dəyişməsi ilə meydana gələn tərz; kəlmələrin təqdim

<sup>75</sup> القرطبي محمد بن أحمد الأنصاري. الجامع لأحكام القرآن، القاهرة: دار القلم، 1966، ج. 1، ص. 43-44.

<sup>76</sup> Ateş. Süleyman. Yüce Kur'an'ın çağdaş tefsiri. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988-1991, c.1, s.25.

<sup>77</sup> Çetin. Abdurrahman. Kur'an-i kerim'in indirildiği yedi harf ve kıraatlar: oryantalistlerin görüşleri. haz: Hüseyin Kader, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s.130.

və təxir edilməsi ilə meydana gələn tərz; ziyadəlik və nöqsanlıq səbəbi ilə meydana gələn tərz; məna dəyişmədən sinonim sözlərin bir-birinin yerinə keçməsi ilə meydana gələn tərz. Ümumiyyətlə isə yeddi hərf rüsxəti səbəbi ilə meydana gələn oxunuş tərzlərini əsasən üç qrupda toplamaq olar: 1) Müshəflərin yazısına uyğun olaraq; təqdim – təxir ( *فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ* – *فَيُقْتَلُونَ وَيَقْتُلُونَ* ) və s. kimi oxunuş tərzləri. Hal-hazırda adı çəkilən oxunuş tərzləri əgər mütəvatir qiraətlərdə yoxdursa bu oxunuşlarla Quran oxumaq caiz deyildir.<sup>78</sup> 2) Müshəflərin yazısına uyğun olmayan sinonim sözlərin bir-birinin yerinə qoyularaq oxunması kimi: ( *فَاسْعُوا* ) sözünün yerinə ( *فَالْمُضُوا* ) , ( *الْعَيْنُ* ) sözünün yerinə ( *تَجْرِي تَحْتَهَا* – *تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا* ) , ( *يُقْتَلُونَ* ) , ( *الْصُّوفُ* ) , ( *مَشَوْا* ) sözünün yerinə ( *سَعَوْا* ) sözlərini oxumaq. Müshəflərin yazısına və mütəvatir qiraətlərə uyğun gəlmədiyi üçün bunları da Quran olaraq oxumaq alimlərin fikir birliyi ilə caiz deyildir.<sup>79</sup> 3) Ləhcə və şivə fərqliliklərindən doğan oxunuş tərzli: fəth – imalə, həməz – təşkil, tərqiq – təfxim, nəql, məd, idğam, işmam, səktə və s. sırf şivə və üslub fərqliliklərindən qaynaqlanan sadəcə bir sıra səs xüsusiyyətlərindən ibarət olan oxunuş tərzləri.<sup>80</sup> Bu oxunuş tərzləri mənada heç bir dəyişiklik yaratmazlar. Bu cür oxunuşlar mütəvatir qiraətlərdə çoxdur. Hətta demək olar ki, qiraətlərin əksəriyyətini onlar təşkil edir. Günümüzə qədər oxunulan və oxunmaqda davam edilən, İslam ümmətinin ittifaqla qəbul etdiyi Osman müshəfinə uyğun olan məhz bu tərzlərin meydana gətirdiyi qiraətdir.

Bu fəslin 3-cü bölümündə qiraət imamları haqqında məlumat verilmiş, bir sonrakı fəsildə haqqında ətraflı bəhs olunan Kisai xaric on qiraət imamından Əbu Rüveym Nafi ibn Əbdirrəhman ibn Əbi Nueym əl-Leysi, Abdullah ibn Kəsir əd-Dari əl-Məkki, Əbu Əmr Zəbban ibn əl-Əla ibn Əmmar əl-Mazini əl-Bəstri, Əbu İmran Abdullah ibn Amir əl-Yəhsubi, Əbu Bəkr Asim ibn Əbin-Nucud Bəhdələ əl-Əsədi əl-Kufi, Əbu Əmmarə Həməzə ibn Həbib ibn Əmmarə əz-Zəyyat əl-Kufi, Əbu Cəfər Yezid ibn Qaqa əl-Məxzumi əl-Mədəni, Əbu Məhəmməd Yaqub ibn İshaq ibn Zeyd əl-Hədrəmi və Əbu Məhəmməd Xələf ibn Hişam ibn Sələb əl-Bəzzarın həyatı, əsərləri, raviləri, qiraətdəki istinadları və rəməzləri haqqında klassik qaynaqlardakı məlumatlar yenidən sistemləşdirilmişdir.

Dissertasiya üçün II fəslı Kisainin həyatı, yaradıcılığı və qiraət sisteminin əsas xüsusiyyətləri haqqındadır. Bu fəslin “Kisainin həyat və yaradıcılığı” adlı 1-ci bölümündə fars əsilli olan Əbul-Həsən Əli ibn Həməzə ibn Abdullah ibn Bəhmən ibn Firuz əl-Kisai əl-Kufinin 120/738-ci ildə Kufədə doğulduğu<sup>81</sup> və

<sup>78</sup> محسن محمد سالم. القراءات و اثرها في علوم العربية، القاهرة: مكتبة الكلية الأزهرية، 1984، ج.1، ص.45.

<sup>79</sup> مكي بن ابي طالب القيسي. الابانة عن معان القراءات، دمشق: دار المأمون، 1979، ص.38-39.

<sup>80</sup> ابي عمرو الداني. الاحرف السبعة للقرآن، تحقيق: عبد المهيمن طحان، جدة: دار المنارة، ص.52.

<sup>81</sup> الذهبي محمد بن أحمد. معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، دار الكتب الحديث، 1969، ج.1، ص.100.

“Kisai” ləqəbini qara rəngli qiymətli (kisəyi) parçadan paltar geyindiyinə görə aldığı<sup>82</sup> qeyd olunmuşdur. Yenə tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, Kisai dövrünün klassik təhsil sisteminə uyğun olaraq ilk təhsilinə Qurani əzbərləməklə başlamış, az da olsa nəhv, fiqh, təfsir, hədis və əqaid dərsləri oxumuşdur. Sonra isə təhsilinin ikinci və ən önəmli mərhələsində, Həməzə ibn Həbib əz-Zəyyatdan qiraət elmini öyrənmişdir. O, Həməzə ibn Həbib əz-Zəyyatla yanaşı Məhəmməd ibn Abdirrəhman ibn Əbi Leyla və İsa ibn Ömər əl-Həmədanidən də qiraət dərsləri almışdır. Qiraət elmində ən çox Həməzə ibn Həbib əz-Zəyyatın təsirinə məruz qalmış Kisai, ondan sonra qiraət məşğələlərinə rəhbərlik edərək öz qiraətini Bağdad və digər şəhərlərdə insanlara öyrətməmişdir. Kufə qiraət məktəbinin nümayəndəsi olan Kisai, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Musa ibn əl-Abbəs ibn Mücahid (ö.324/935) tərəfindən Yaqub əl-Hədrəminin yerinə yeddinci qiraət imamı olaraq seçilmişdir.

Kisai eyni zamanda Kufə qrammatika məktəbinin qurucularındandır. Bəzi ərəb alimləri belə hesab edirlər ki, Kufədə nəhv, sözün həqiqi mənasında Kisai ilə başlayır. O, Kufə qrammatika məktəbinin əsl banisi və rəhbəridir. Kisai nəhvə yeni üslub, yeni metod gətirmişdir.<sup>83</sup> Əvvəlcə qare kimi məşhur olan Kisai, nəhvi orta yaşlarında öyrənmişdir. Bu məqsədlə o, öncə Kufədə Muaz ibn Müslim əl-Hərra və Əbu Cəfər ər-Ruasinin yanında oxumuş, sonra Bəsrəyə gedərək Xəlil ibn Əhmədin yanında dərslərinə davam etmişdir. Bəsrədə o, nəhvi Xəlil ibn Əhmədlə yanaşı Əbu Əmr ibn əl-Əla, Yunus ibn Həbib və İsa ibn Ömərdən öyrənmişdir. Bəzi mənbələr Kisainin Əbu Əmr ibn əl-Əlanın yanında on yeddi il qalaraq onun elmindən bəhrələndiyini yazırlar. Müəllimi Xəlil ibn Əhmədin tövsiyəsi ilə Kisai bədəvi ərəblərdən faktiki dil materiallarını öyrənmək üçün səhraya üz tutub, bir müddət bədəvilərlə birlikdə - Fəzl ibn Şazanın dediyi kimi onlardan birinə çevrilənə qədər - yaşamışdır.<sup>84</sup> Bədəvilərin ləhcələrini yaxşı öyrəndikdən sonra Bəsrəyə geri qayıtdıqda artıq Xəlil ibn Əhməd vəfat etmiş, onun yerinə isə Yunus ibn Həbib məşğələlərə başçılıq edirdi. Bir qədər Yunus ibn Həbibin yanında nəhvlə məşğul olsa da, daha sonra aralarında keçən elmi mübahisədə Yunus ibn Həbib Kisainin haqlı olduğunu etiraf edib onu öz yerinə məşğələlərinə rəhbərlik etməyi tapşırılmışdır.<sup>85</sup>

Bundan sonra Kisai öz elmini həmsəhərlilərinə öyrətmək məqsədi ilə Kufəyə qayıdır, ancaq orada çox qalmayıb Bağdada köçür. Burada onu xəlifə Harun ər-Rəşid öz oğlanları Əmin və Məmunun müəllimi təyin edir. Ölüm tarixi ilə bağlı ixtilaf olsa da, mənbələrdə ən çox rastlanan görüş məşhur fəqih Məhəmməd ibn Həsənlə eyni gündə, yəni 189/805 tarixində

<sup>82</sup> Məmmədəliyev. V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, s.101

<sup>83</sup> Məmmədəliyev. V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, s.101

<sup>84</sup> أحمد محمود عبد السمیع الشافعی الحفیان. قراءة الكسائي من القراءات العشر المتواترة، بيروت، 2002، ص. 8

<sup>85</sup> Məmmədəliyev. V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, s.101

vəfat etməsidir. O gün Harun ər-Rəşid tarixdə məşhur olan bir söz söyləmişdir: “Reyde fiqhi və nəhvi eyni gündə dəfn etdik.”<sup>86</sup>

Bu bölmədə bir çox elm sahələri ilə məşğul olan Kisainin çox yönlü bir elm adamı olduğu vurğulanmış, onun qiraət və nəhvlə yanaşı ədəbiyyat, şer, tarix və nadir kəlmələrlə bağlı yazdığı on dörd əsərinin adı verilmişdir. Bunlardan “Mə təlhanu fihi əl-əvam” risaləsi Kisainin dövrümüzə qədər gəlib çatan yeganə əsəridir. Əsərin iki əlyazması mövcuddur. Berlində olan birinci nüsxə K.Brokkelmanın müqəddiməsi ilə Breslauda nəşr edilmişdir. Bombay Universitetinin kitabxanasında saxlanılan ikinci nüsxə hicrətin XII əsrində yazılmış bir məcmuədir. Hind alimi Əbdül-Əziz əl-Məyməni ər-Racukuti həmin nüsxəni 1925-ci ildə Misirdə “Səlasu rəsail” adı ilə çap etdirmişdir.<sup>87</sup> Müəllifin digər əsərləri isə “Kitabu mənil-Quran”, “Kitabul-qiraə”, “Kitabun-nəvadiril-kəbir vəs-səğir”, “Kitabu müxtəsərin-nəhv”, “Kitabul-ədəd”, “Kitabu məqtuil-Quran və məvsulih”, “Kitabul-məsadir”, “Kitabul-huruf”, “Kitabul-həat”, “Kitabul-əş`ar”, “Kitabul-heca”, “Kitabul-hüdu fin-nəhvi”, “Kitabu qisəsəl-ənbiya” əsərləridir.

II fəslin 2-ci bölümündə Kisainin müəllimləri, tələbələri və rəvilərini haqqında geniş məlumat verilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, o qiraət Əbu Səid Aban ibn Təğlib ibn Riyah əl-Cəriri əl-Bəqri ər-Rəbai əl-Kufi ən-Nəhvi, Məhəmməd ibn Əbdürrəhman ibn Əbi Leyla, Əbu Uməra Həmzə ibn Həbib ibn Uməra ibn İsmail ət-Teymi əz-Zəyyat, Əbu Ömər İsa ibn Ömər əl-Həmədani əl-Qari əl-Kufi əl-Əsədi, Əbus-Salt Zaidə ibn Qudamə əs-Səqəfi əl-Kufi əl-Muqri əl-Muhəddis, Əbu Muaz Süleyman ibn Ərqəm əl-Bəsri, Məhəmməd ibn Səhl əl-Əsədi əl-Kufidən qiraət dərsləri; Əbu Süleyman İsa ibn Ömər əs-Səqəfi əl-Bəsri, Əbu Əmr Zəbban ibn əl-Əla ibn Abdillahi ibn əl-Hüseyn İbnul-Haris ət-Təmini, Əbu Əbdürrəhman əl-Xəlil ibn Əhməd ibn Əmr ibn Təmin əl-Bəsri, Əbu Muhriz Xələf ibn Muhriz əl-Bəsri Xələf əl-Əhmər, Əbu Əbdürrəhman Yunus ibn Həbib əd-Dəbbi əl-Leysi ən-Nəhvi, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əl-Həsən ibn Əbi Sara ər-Ruasi, Əbu Əli Muaz ibn Müslim əl-Hərra, Əbul-Həsən Səid ibn Məsədə əl-Əxfəş əl-Əvsətdən nəhv dərsləri almış; Əbu Artah Həccac ibn Artah ibn Səvr ibn Hübeyra ibn Şərahil ən-Nəhai, Əbu Abdillahi Cəfər əs-Sadiq ibn Məhəmməd əl-Baqir ibn Əli Zəynəlabidin ibn əl-Hüseyn ibn Əli ibn Əbi Talib, Əbu Məhəmməd Süleyman ibn Mihran əl-Əsədi əl-Aməş, Əbu Əbdürrəhman Məhəmməd ibn Übeydullah ibn Əbi Süleyman əl-Ərzəmi, Əbu Bəkr Şubə ibn Əyyaş ibn Səlim əl-Əsədi, Əbu Məhəmməd Süfyan ibn Üzeynə ibn İmran Məymun əl-Xəlili əl-Kufidən isə hədis elmini öyrənmişdir.

Kisaidən Əbu Übeyd əl-Qasım ibn Səllam əl-Hərəvi əl-Əzdi əl-Huzəi əl-Xorasani əl-Bağdadi, Əbu Əmr Həfs ibn Ömər ibn Əbdil-Əziz ibn

<sup>86</sup> البخاري ابو عبد الله. التاريخ الكبير، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، 1991، ج. 6، ص. 268.

<sup>87</sup> Məmmədəliyev. V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, s.103

Sühban əl-Əzdi əd-Duri, Əbu Abdirrəhman Qüteybə ibn Mihran əl-Əzəzani və Əbul-Haris əl-Leys ibn Xalid əl-Bağdadi kimi alimlər qiraət elmini öyrənmişlər.<sup>88</sup>

Dissertasiyada qeyd olunmuşdur ki, Kisainin ravilərindən Əbul-Haris əl-Leys ibn Xalid əl-Bağdadi (v.854) qiraət elmini ondan “ərz” yolu ilə öyrənmiş və onun məşhur tələbələrindən biri olmuşdur. O qiraət elmində “siqə” (etibarlı) və “zəbt” (güclü yaddaşa malik) sahibi şəxslərdən hesab edilir. Sələmə ibn Asım, Məhəmməd ibn Yəhya əl-Kisai əs-Səğir, Fəzl ibn Şazan və başqaları ondan qiraət rəvayət etmişlər. Rəmzi “sin” (س) hərfidir. Kisainin digər ravisı isə Əbu Ömər Həfəs ibn Ömər ibn Əbdiləziz ibn Sühban əl-Əzdi əd-Duridir (v.246/860). Bağdadın şərqindəki Dur məhəlləsində anadan olduğu üçün “Duri” ləqəbini almışdır. Qiraətləri toplayaraq onları kitab halında yazan ilk alim olduğu söylənilir. Əbu Ömər əd-Duri Kisainin ikinci ravisı olmaqla yanaşı, üçüncü qiraət imamı Əbu Əmrin də birinci ravidir. O, Kisainin qiraətini məhz onun özündən öyrənmiş və rəvayət etmişdir. Rəmzi “tə” (ت) hərfidir.

Qiraətinin istinadları və qiraət elmindəki yerinə gəldikdə Kisai qiraət elmini əsasən imam Həməzədən öyrəndiyi üçün onun qiraətinin istinadı imam Həməzənininki ilə eynidir. Yəni onun qiraəti Əli ibn Əbi Talib, Osman ibn Əffan, Abdullah ibn Məsud, Übeyy ibn Kə'b və Muaz ibn Cəbəl kimi səhabələr vasitəsi ilə Məhəmməd peyğəmbərə gedib çıxır.<sup>89</sup> Buna görə də Kisainin qiraəti səhih, mütvətir və sənəd olaraq da Məhəmməd peyğəmbərə dayanır.

Kisai “qiraəti səb'a” adlandırılan “yeddi qiraət” imamlarının sonuncusudur. O, qiraəti bir başa müəllimi Həməzə ibn Həbib əz-Zəyyatdan “ərz” yolu ilə öyrənmişdir. Mənbələrdə olan məlumata görə Qurani müəlliminə dörd dəfə oxumuşdur. Buna baxmayaraq Kisai özü qiraəti tələbələrinə “səma” üsulu ilə öyrətməmişdir. O, tələbələrini bir məclisədə toplayıb, Qurani əvvəlindən sonuna qədər onlara oxuyurdu. Tələbələr də onu dinləyərək vəqf (dayandığı) və ibtida (başladığı) yerlərini qeyd edirdilər. Müəllimi İmam Həməzədən sonra “Rəisül-qür'a" vəzifəsi ona keçmiş və ömrünün sonuna qədər bu vəzifəni daşımışdır.<sup>90</sup>

Bütün bu məlumatların ardından II fəslin 2-ci bölümündə Kisai qiraət sisteminin digər qiraətlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər hərfi və terminoloji mənaalarına da yer verilən “bəsmələ”, “idğam”, “imalə”, “iskan”, “təhqiqli həməzə”, “izafət yə-si”, “işmam”, “mədd”, “isqat” bəşliqləri altında tədqiq edilmişdir.

**Bəsmələ:** Kisai ət-Tövbə surəsi istisna olmaqla, bütün surələrin əvvəlində bəsmələni oxumuş, əl-Ənfal surəsi ilə ət-Tövbə surəsi arasında isə bəsmələyə yer verməmişdir. Digər bütün surələr arasında müəllimi İmam Həməzənin əksinə

<sup>88</sup> احمد محمود عبد السمیع الشافعی الحفیان. قراءة الكسائي من القراءات العشر المتواترة، بيروت، 2002، ص. 8.

<sup>89</sup> ابن الجزري. النشر في القراءات العشر، تصحيح: علي محمد الضباع، بيروت: دار الكتب العلمية، [ت.ي.]، ج. 1، ص. 172.

<sup>90</sup> ابن الجزري. غاية النهاية في طبقات القراء، القاهرة، 1932-33، ج. 1، ص. 530.

olaraq bəsmələri oxumuş və istənilən iki surəni bir-birinə bəsmələ ilə vəsl etmişdir. Sözü gedən qiraət zamanı isə bu üç vəch ortaya çıxmışdır: 1) Həm birinci surənin sonunda, həm də bəsmələdən sonra vəqf edərək ikinci surədən başlamaq. Buna “qə‘ul-küll” (قطع الكل) deyilir; 2) Birinci surədən sonra vəqf edib, bəsmələri ikinci surənin birinci ayəsinə vəsl etmək. Buna “qə‘ul-əvvəl vəslüs-sani” (قطع الاول وصل الثاني) deyilir. 3) Həm birinci surənin son ayəsini bəsmələyə, həm də bəsmələri ikinci surənin birinci ayəsinə vəsl etmək. Buna da “vəslül-küll” (وصل الكل) deyilir.

**İdğam:** Kisai, “قد” kəlməsinin dəl (د) hərfini özündən sonra gələn ذ, ض, ظ, ج, س, ش, ز, ص hərlərinə idğam edərək oxumuşdur. “فلقد ذرأنا”, “و لقد صرفنا”, “ما قد سلف”, “قد شغفها”, “لقد جانكم”, “قد ضل”, “لقد ظلمك”, “زينا” misallarında olduğu kimi.

Kisai tə'nis təsi şəklində adlandırılan ت (t) hərfini ط, ظ, ج, ث hərfərinə idğam edərək oxumuşdur. Bu idğama “وجبت جنود”، “كذبت ثمود” idadələrini misal göstərmək olar. Kisai “بل” və “هل” kəlmələrinin ل (l) hərfini ت, ث, ج, ظ, ط hərfərinə idğam edərək oxumuşdur: “بل تؤثرون”, “هل ترون”, “هل نذلکم”, “هل ثوب”, “هل ترى”, “بل ظننتم”, “بل طبع”, “بل ضلوا”, “سولت” misallarında olduğu kimi.

O, eyni zamanda “ان نشأ نخسف بهم الارض” [Səbə, 34/9] ayəsindəki fə (ف) hərfini özündən sonra gələn bə (ب) hərfinə idğam edərək oxumuşdur. Hər iki idğamın dəlili də bə (ب) ilə fə (ف) hərlərinin məxrəclərinin bir-birinə yaxın olmasıdır. Çünki, hər iki hərf dodaqlar vasitəsi ilə tələffüz edilir.

Kisai, Hürufu-müqəttəəldəndən sonra gələn bəzi hərfəri də idğam edərək oxumuşdur. Məsələn, Məryəm surəsində ”كهيعص ذكر“ (sad (ص) hərfini zəl (ذ) hərfinə), Yasin surəsində ”يس والقرآن“ (nun (ن) hərfini vav (و) hərfinə), Qələm surəsində ”ن والظم“ (nun (ن) hərfini vav (و) hərfinə) idğam edərək oxumuşdur. Bundan başqa o, sakin nun (ن) və tənvinin özündən sonra gələn ر, ل, و, م, ن, ي hərfələrinə idğam etmişdir.

**İmalə:** Qiraət imamları arasında imalədən ən çox istifadə edənlərdən biri olan Kisai öz qiraətində imaləyi-kübra vəchini tətbiq etmişdir. O, istər isimlərdəki, istərsə də fellərdəki (ي) yə hərfindən çevrilmiş hər əlif (ا) imalə ilə oxumuşdur. Məsələn الهدى، الهوى، مثنوى، موسى، عيسى və s. kəlmələrini ismə، اني، ابي، بخشي، يرضي kəlmələrini də felə misal göstərə bilərik. Bununla yanaşı فعلی، فعلی، فعلی vəznində olan مرضى، موتى، ذكرى kəlmələrindəki kimi tə'nis əlifini də imalə ilə oxumuşdur. اني شئت misalında olduğu kimi، كيف kəlməsini mənasında imalə ilə oxumuşdur.

Kisai İmam Həməzadənin fərqli olaraq gəldiyi hər yerdə خطايا، خطايكم، خطايتنا و من اجتبه وهده، وقد هذان حق تقاته، مرضات الله و قد هذان حق تقاته، مرضات الله و ما انسانيه، عصاني سجي و طحاها، تلبه، بحاها، محياهم، فانساه، واوصاني بالصلوٰة، فما اتاني الله و ما انسانيه، عصاني کəlmələrini də imalə ilə oxumuşdur. Yənə də يحيى (و) vav hərfi ilə ətf olunduğu zaman واحيا کəlməsini الدنيا، العاليا، الحوايا، ضحيها، الربوا، انني هداني، الربوا، ضحيها، الربوا، انني هداني منهم، انني هداني، الربوا، ضحيها، الربوا، انني هداني او كلاهما مزجاً، تقيّه کəlmələrini də imalə ilə oxumuşdur.

İkinci ravisi əd-Durinin rəvayəti ilə yalnız Kisai aşağıdakı kəlmələri imalə ilə oxumuşdur اذانتهم، اذاننا، رؤياه، مئوى، البارى، المصور، ياربكم، بل فوارى، كمشكة جبارين، الجوار، ونسار عوا، ونياسر عوان، يسار عوا، ان ارهم، على ابصارهم

Kisai, ləmül-feldə meydana gələn hər əlifı özündən sonra ra (ﺭ) hərfi gəldiyi zaman imalə ilə oxumuşdur. Buna aid olaraq بشارتھم، یقنطار، وینسارعون، ویسارعون، یسارعوا، یسارعا، ران və s. کەلمەلەر میسال گۆستەرمەک اولار.

Kisai, on beş hərfdən sonra gələn və özündən sonra vəqfi-mütləq edilən müənnəs (◌) tə hərfində də imalə etmişdir. Bu on beş hərf aşağıdakı beytdə toplanmışdır: **فجئت زينب لذن شمي**.

Eyni şəkildə, bəzi surələrin əvvəlində olan hürufu-müqəttəələrə də imalə ilə oxunuşu tətbiq etmişdir. Məsələn, “الر” [Yunus, 10/1; Hud, 11/1; Yusif, 12/1; İbrahim, 14/1; əl-Hicr, 15/1] və “الم” [ər-Rə'd, 13/1] hürufu-müqəttəələrindəki ra (ر) hərfilərini, “كهيعص” [Məryəm, 19/1] hürufu-müqəttəəsindəki hə (ه) və yə (ي) hərfilərini, “طه” [Taha, 20/1] hürufu-müqəttəəsindəki ta (ط) və hə (ه) hərfilərini, “طسم” [əş-Şuara, 26/1; əl-Qəsəs, 28/1] hürufu-müqəttəəsindəki ta (ط) hərfini, “طس” [ən-Nəml, 27/1] hürufu-müqəttəəsindəki ta (ط) hərfini, “يس” [Yasin, 36/1] hürufu-müqəttəəsindəki yə (ي) hərfini, “حم” [Fussilət, 41/1; əş-Şura, 42/1; əz-Zuxruf, 43/1; əd-Duxan, 44/1; əl-Casiyə, 45/1; əl-Əhqaf, 49/1; əl-Mu'min, 40/1] hürufu-müqəttəəsindəki ha (ح) hərfini imalə ilə oxumuşdur. Bunlardan başqa Kisainin qiraət sisteminə ən-Nəcm, əl-Məaric, əl-Qiyamə, ən-Naziat, Əbəsə, əl-Ə'lə, əş-Şəms, əl-Leyl, əz-Zuha və əl-Ələq surələrinin birinci ayələrinin əvvəllərindəki kəlmələrdə də imalə edilmişdir.

Bu cür qiraətin dəlili, kəlməni imalə ilə oxuyanda (əlifdən kəsəyə keçdikdə) dilin hərəkətini bir istiqamətə yönəldərək yə (ﻱ) hərfinə yaxın bir oxunuşa nail olmaqdır.

**İskan:** Qiraət termini olaraq iskan “هو” və “هى” şəxs əvəzliliklərindən əvvəl و , فاء , ل , ثم hərfələrindən biri gələrsə şəxs əvəzliliklərinin əvvəlində olan “هـ” hərfinin sakin olaraq oxunmasına deyilir. Kisai, yuxarıda qeyd olunan hərflərdən sonra gələn şəxs əvəzliliklərini iskanla oxumuşdur.

Bu cür oxunuşun dəlili isə, sözü gedən hərfliyin hə (ه) hərfinə bitişik oxunduğu zaman bir kəlmə kimi qəbul edilməsi və tələffüzü asanlaşdırmaq üçün hə (ه) hərfinin iskan ilə oxunmasıdır.

**Təhqiqi həmzə:** Təhqiqi həmzə yan-yana gələn iki həmzənin iki ayrı hərflə kimi oxunmasıdır. Kisai, yan-yana gələn iki həmzəni (istər bir kəlmədə olsun, istərsə də ayrı-ayrı kəlmələrdə) təhqiq ilə oxumuşdur. Məsələn, “ءانزرتهم” [əl-Bəqərə, 2/6], “ءانتُمْ” [əl-Bəqərə, 2/140], “ءاسلم” [Ali-İmran, 3/2], “أأسجد” [əl-İsra, 17/61], “أأذاكنا” [ən-Naziat, 79/11; ən-Nəml, 27/67], “أاله مع الله” [ən-Nəml, 27/64], “أنزل عليه” [Sad, 38/8], “قل أؤنبكم” [Ali-İmran, 3/15], “إن لنا” [əl-Əraf, 7/113], “أنزل الذكر” [əl-Qəmər, 54/25], “هؤلاء إن كنتم” [əl-Bəqərə, 2/31], “جاء لجلهم” [əl-Əraf, 7/34], “شاء أنسرّه” [Əbəbə, 80/22], “أولياء الكف” [əl-Əhqaf, 46/32] və s. kəlmələri oxuyarkən təhqiqdən istifadə etmişdir.

Bu cür qiraətin dəlili həməzəni digər heca hərfələri kimi ayrı bir hərf qəbul edilməsi və yan-yana gələn iki həməzəni iki ayrı hərf kimi oxunmasıdır.

**İzafət yə-si:** Kisai, aşağıda göstərilən on dörd yerdə izafət yələrini fəthəli olaraq oxumuşdur: [143, I, 329] “عهدى الظالمين” [əl-Bəqərə, 2/124.], “ربى الذى” [əl-Bəqərə, 2/258], “محيى” [əl-Ənam, 6/161], “ربى الفواحش” [əl-Əraf, 7/33], “عن آياتى الذين” [əl-Əraf, 7/146], “آياتى الكتاب” [Məryəm, 19/30], “مسنى الضر” [əl-Ənbiyə, 21/83], “عبادى الصالحون” [əl-Ənbiyə, 21/105], “و مالى لا اعبد” [Səba, 34/13], “عبادى الشكور” [ən-Nəml, 27/20], “مالى لا ارى” [Yasin, 36/22], “مسنى الشيطان” [Sad, 38/41], “ان ارادنى الله” [əz-Zumər, 39/38], “ان اهلكنى الله” [əl-Mulk, 67/28].

Kisainin izafət yəsini sukunlu olaraq oxumasının dəlili budur: yə hərfi oxunuşu baxımından ağır bir hərfdir və hərəkələndiyi zaman ağırlığı daha da artır. Ona görə də hərfi ağırlıqdan qurtarmaq üçün sukunlu olaraq oxumuş və beləliklə də tələffüzü yüngülləşdirməyə çalışmışdır.

Fəthə ilə oxumasının dəlili isə yə hərfinin kəlmədə varlığını isbat etmək üçündür. Çünki, vəsl halında yə hərfi oxunmadığı üçün ondan əsər-ələmət qalmır.

Quran yazısından çıxarılmış olan izafət yəsinə gəldikdə, Kisai bu yələri “يوم يأت” [Hud, 11/105], “ما كنا نبع” [əl-Kəhf, 18/64] kəlmələrində vəsl halında (tələffüz və yazıda göstərərək oxumuş), “فلا تسئلنى” [əl-Kəhf, 18/70] kəlməsini isə həm vəqf, həm də vəsl halında sübut etmişdir. Bu qiraətin dəlili kəlmənin əslini olduğu kimi oxumaqdır.

“اتمدونن” [ən-Nəml, 27/36], [əl-Mu'min, 40/15,32], “التقاد” (”التلاق”), “ثم كيدون” [əl-Əraf, 7/195], “يا عباد لا خوف” [əz-Zuxruf, 43/68] və bunlara oxşar kəlmələrdə də Kisai vəsl və vəqf hallarında yə hərfini həzf etmişdir.

Bu və buna bənzər kəlmələrdə yə hərfinin həzf edilməsinin dəlili belə izah oluna bilər ki, Kisai bu cür qiraətdə Quran yazısına etibar etmişdir.

**İşmam:** Kisainin tətbiq etdiyi işmam növü sülasi əcvəf fellərin keçmiş zaman formalarında hərəkənin hərəkə ilə qarışmasından meydana gələn işmam növüdür. İşmamın bu növünə “قيل” [əl-Bəqərə, 2/11], “غيض” [Hud, 11/44], “جبي” [əz-Zumər, 39/69], “سيى” [əl-Hədid, 57/54], “حيل” [Səba, 34/57], “وسيق” [əz-Zumər, 39/71] kəlmələrini misal göstərmək olar. Kisai bu misallardakı kəlmələrin baş hərflərini “قيل” nümunəsində verildiyi kimi işmam ilə (zəmməli olaraq) oxumuşdur.

Onun bu kəlmələri işmam ilə oxumasının dəlili də, yuxarıda qeyd olunan kəlmələrin əslinin zəmməli olmasıdır. Məqsəd, kəlmənin baş hərfinin zəmməli olduğunu bəyan etmək və məchul fel olduğunu göstərməkdir.

**Mədd:** Kisai, mədd hərfi ilə həməzə yan-yana (bir sözdə) gəldiyi zaman təbii məddin üzərinə iki əlif miqdarı əlavə edərək (məddi-müttəsili) üç əlif miqdarı uzadaraq oxumuşdur. Mədd hərfi ilə həməzə ayrı-ayrı kəlmələrdə yan-

yana gəldiyində (məddi-munfəsili) yenə də təbii məddi, üzərinə iki əlif miqdarı əlavə edərək üç əlif miqdarı uzatmışdır. Mədd hərfindən sonra sukun (sükunu-lazım və ya sükunu-ariz) gəldiyi zaman isə meydana gələn məddi-lazımı dörd, məddi-arizi isə üç əlif miqdarı uzadaraq oxumuşdur.

Sözü gedən qiraətin dəliliinə gəldikdə bu, mədd hərfi ilə həmmə və ya sükunun yan-yana gəlməsidir.

**İsqat:** Kisai, Qurandakı “أَرَأَيْتَ” [əl-Kəhf, 18/64], “أَرَأَيْتُمْ” [əl-Qəsəs, 28/71], “أَرَأَيْتَكُمْ” [əl-Ənam, 6/40] kəlmələrinin həmmələrini isqat edərək “أَرَيْتُمْ” şəklində [81, I, 156] oxumuşdur. “النَّشْبُ” [Yusif, 12/17] kəlməsinin həmməsini yenə də eyni şəkildə isqat edərək oxumuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan kəlmələrdəki həmmələrin isqat edilməsi kəlmələrin oxunuşunu asanlaşdırmaq məqsədi ilə tətbiq edilmişdir.

Dissertasiyanın “Kisai qiraətinə görə əl-Bəqərə surəsinin təhlili” adlı III fəslində daha əvvəl qeyd olunan nəzəri məlumatlar praktiki olaraq göstərilmişdir. Bütün qaydaların tək bir surədə göstərilə bilməsi üçün də Quranın ən böyük surəsi olan əl-Bəqərə surəsinə müraciət edilmişdir.

Nəticə qisminə gəldikdə isə burada Kisainin qiraət sistemi üzərində aparılmış tədqiqatın əsas müddəaları ifadə olunmuşdur:

- Quran kəlməsi “oxumaq” mənasını verən “qaraə” (قَرَأَ) kökündən törəmiş bir məsdərdir, ancaq bu məsdər oxunan şey “əl-məqrüu” (المَقْرُوء) mənasında məful mənasını verir, Məhəmməd peyğəmbərə vəhy yolu ilə endirilən, müşəflərdə yazılmış, mütəvatir olaraq bizə gəlib çatan və oxunması ilə ibadət olunan ilahi bir kəlamdır.

- “əl-Qiraətu” (الْقِرَاءَةُ) kəlməsi “oxumaq” mənasını ifadə edən “qaraə” (قَرَأَ) felinin məsdəridir, Quran kəlmələrinin necə oxunması və ravilərin əsasında bu kəlmələrin fərqli oxunuş qaydalarına deyilir.

- Qurani-Kərimin yeddi hərf üzrə nazil olması peyğəmbərdən nəql olunan hədislərlə sabitdir. Yəni qiraətlər məhz Allahın peyğəmbərə Qurani yeddi hərf üzrə oxuma icazəsi ilə meydana gəlmişdir. Ancaq yeddi hərf sadəcə yeddi qiraət demək deyil, çünki, əl-qiraətus-səb‘a adlandırılan yeddi səhih qiraətdən başqa daha üç səhih qiraət də vardır. Fikrimizcə, burada yeddi sözü ədədi mənə daşımır və çoxluğu bildirir.

- On qiraət imamının və hər birinin iki rəvisi olmaq surəti ilə həyat və yaradıcılıqları tədqiq edilmiş, qiraətlərinin istinadları, peyğəmbərə qədər gedib çıxan qərelər silsiləsi müəyyən edilmişdir.

- Kisainin həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə araşdırılmış, yazmış olduğu əsərlərin, qiraət, nəhv və hədis dərsi aldığı müəllimlərinin, eyni zamanda tələbələrinin və ravilərinin siyahısı tərtib edilmişdir.

- Kisainin öz qiraətində tətbiq etdiyi təcvid qaydaları sistemləşdirilmiş və bu qaydalar Qurani-Kərimdən götürülmüş misallar üzərində təsvir edilmişdir.

- Müəyyən edilmişdir ki, Kisai ət-Tövbə surəsi istisna olmaqla bütün surələrin əvvəlində bəsmələri oxumuş, bütün surələr arasında bəsmələri oxusa da əl-Ənfal və ət-Tövbə surəsi arasında buna yer verməmişdir.

- Kisainin öz qiraətində əl-idğamus-səğirin caiz növündən istifadə etdiyi, onun qiraətində idğamın tətbiq qaydaları və idğam etdiyi kəlmələrin növləri müəyyənləşdirilmiş, misallar üzərində təsvir edilmişdir.

- Qiraət imamları arasında Kisainin imalədən ən çox istifadə edilənlərdən biri olması, öz qiraətində imaleyi-kübra vəchini tətbiq etməsi tədqiq edilmiş, onun imalə ilə oxuduğu kəlmələrin növləri müəyyən edilərək misallar üzərində təsvir edilmişdir.

- Kisai “هو” və “هى” şəxs əvəzliliklərindən əvvəl و, ف, ل, ثم hərflərindən biri gəldiyi zaman şəxs əvəzliliklərinin əvvəlində olan “هـ” hərfini iskan ilə, sukunlu olaraq oxumuşdur.

- Kisainin yan-yana gələn iki həmzəni (istər bir kəlmədə olsun, istərsə də ayrı-ayrı kəlmələrdə) təhqiq ilə, yəni iki ayrı hərf kimi oxuması öyrənilmişdir.

- İzafət “yə”si deyə adlandırılan, isimlərin və fellərin sonunda gələn, birinci şəxsin təkində olan bitişən şəxs əvəzliyi Kisainin metodu ilə sistemləşdirilmişdir. Bu “yə”lər özünün üç yerdən: sukunlu, fəthəli və müşəf yazısından çıxarılmış “yə”lər şəklində göstərməkdədir. Kisai onları yerinə görə bəzən sukunlu, bəzən də fəthəli olaraq oxumuş. Quran yazısından çıxarılmış “yə”lərə gəldikdə isə, həm vəsl, həm də vəqf halında tələffüz və yazıda göstərərək oxumuşdur.

- Müəyyən edilmişdir ki, Kisai işmamın sülasi əcvəf fellərin keçmiş zaman formalarında hərəkənin hərəkə ilə qarışmasından meydana gələn növünü tətbiq etmiş, onun işmam ilə oxuduğu kəlmələr misallar üzərində təsvir edilmişdir.

- Kisaiyə görə məddin növlərinin ayrı-ayrılıqda uzadılma miqdarı tədqiq edilmişdir.

- Kisainin Qurandakı bəzi kəlmələrin həmzələrini isqat edərək (tələffüzdən düşürərək) oxuduğu müəyyən edilmiş və həmin kəlmələrin oxunuş şəkli təsvir edilmişdir.

- Kisainin öz qiraətində tətbiq etdiyi qaydaların dəlilləri də tədqiq edilmişdir.

- Kisainin qiraət sistemini meydana gətirən bütün qaydalar Qurani-Kərimin əl-Bəqərə surəsinin üzərində təsvir edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aspirantın aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. İlahiyyat fakültələrində Quranın qiraətinin öyrədilməsinin bəzi metodik xüsusiyyətləri. BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, Bakı, 2007, səh. 187-193.
2. Kisainin qiraətinin xüsusiyyətləri. BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, Bakı, 2009, səh. 134-151.
3. Quranın “Yeddi Hərfl” üzrə nazil olması. BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, Bakı, 2009, səh. 267-279.
4. Şii Müfəssir Ebü'l-Kasım Hui'nin Kıraat Anlayışı. Türkiyə (Sivas), Cumhuriyyət Universiteti İlahiyyat fakültəsi dergisi, Sivas 2009, s. 385-395.
5. Kisainin həyat və yaradıcılığı. Dil və Ədəbiyyat, 3 (69), Bakı, 2009, səh. 266-268.
6. On qiraət imamı və onların raviləri. BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, Bakı, 2010, səh. 131-151.
7. Mədəniyyətlərarası dialoqda din faktoru və Quranın dialoqa baxışı. Azərbaycan Dillər Universitetinin təşkil etdiyi Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı, 2010, səh. 179-181.
8. Kisainin qiraətinin bəzi şəri hökmlərə təsiri. Akademik Vasim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2012, səh.380-381.

## **KISAI'S READING SYSTEM OF THE QURAN**

### **SUMMARY**

This dissertation focusing on the theme “Kisai's reading system of the Quran” is the first particular scientific research written in Azerbaijan. The dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion and the bibliography.

In the introduction the object, aims and duties of the dissertation are determined, the main sources of the study is shown, the researching level is analysed, the theoretic and practical importance of the research is substantiated, and finally, the structure and the approbation of the dissertation is interpreted.

The first chapter of the dissertation consists of the obvious information about the literal and terminological meanings of the “Quran” and “qiraat” as well as the history of the qiraat, its tipology and appearance reasons of different qiraats. In this chapter the meaning of the “al-ahrufu as-saba” is analysed and its relation with the qiraat is determined.

In the second chapter of the dissertation the author gives comprehensive information about al-Kisai's life, scientific works and method of qiraat, about his masters in the field of hadith, nahv and reading of the Quran as well as his followers. Finally in the third chapter the differences of al-Kisai's reading system of the Quran are shown practically over the verses of the “Sura al-Baqarah”, the second and longest chapter of the Quran.

In the conclusion the main principles of al-Kisai's reading system of the Quran as well as the outcomes of the dissertation are determined commonly and briefly.

## **СИСТЕМА ГИРААТА КИСАИ В КОРАНЕ**

### **РЕЗЮМЕ**

Эта диссертация, связанная с системой гираата Кисаи в Коране является первой особенной научной работой, написанной в Азербайджане. Диссертация состоит из предисловия, трех глав, заключения и библиографии.

В предисловии определены предмет, цель и обязанности диссертации, показаны главные источники, проанализирован уровень изучения, доказана теоретическая и практическая важность исследования, наконец, объяснены структура и апробация диссертации.

Первая глава этой диссертации состоит из ясной информации о литературном и терминологическом значении слов «Коран» и «гираат», а также история гираата, его типологии и появление причин разных гираатов. В этой главе исследовано значение «аль-ахруфус-себа» и определена его связь с гираатом.

Во второй главе автор даёт разностороннюю информацию о жизни Кисаи, его научных работах и методах гираата, о его учителях по хадису, нахву и чтению Корана и его последователях. В третьей главе показана разница между системами гираата Кисаи в Коране на примере второй и самой длинной суры Корана – аль-Бакара.

Основные принципы системы гираата Кисаи в Коране и их результат были лаконично определены в заключении диссертации.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА  
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ им. МУХАММЕДА ФИЗУЛИ**

---

*На правах рукописи*

**МИРНИЯЗ МУРСАЛ оглы МУРСАЛОВ**

**СИСТЕМА ГИРААТА КИСАИ В КОРАНЕ**

7202.01 – Философская антропология

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

диссертации на соискание ученой степени  
доктора философии по философии

**БАКУ – 2013**